

ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

Η Ρωμαϊκή νομοθεσία περί σωματείων και η εφαρμογή της στην Μικρά Ασία*

Στον συλλογικό τόμο των S.G. Wilson και J.S. Kloppenborg με τίτλο *Εθελούσιες συσσωματώσεις στον ελληνορωμαϊκό κόσμο* (*Voluntary associations in the Graeco-Roman world*), που εκδόθηκε το 1996, η Wendy Cotter αφιερώνει ένα κεφάλαιο στην παρουσίαση της ρωμαϊκής νομοθεσίας για τα σωματεία και στον έλεγχο τους από την ρωμαϊκή διοίκηση.¹ Η συγγραφέας ξεκινά από την διαπίστωση ότι ο αριθμός των εγγράφων που αφορούν *collegia* τόσο στις δυτικές όσο και στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας είναι μικρός. Εν συνεχεία αναρωτιέται εάν οι συσσωματώσεις των ανατολικών επαρχιών διαλύθηκαν ή απετέλεσαν τμήματα ρωμαϊκών *collegia* ή μετέβαλαν την υπόστασή τους για να αποφύγουν την διάλυση. Η συγγραφέας φαίνεται να βασίζει την έρευνά της στο υλικό που συνέλεξε ο Waltzing (1895-1900) και στην ερμηνεία του.² Και τα δυο μοιάζουν να είναι απελπιστικά εκτός εποχής...

Πολύ πιο ουσιαστική είναι η κατά 20 έτη προγενέστερη ενασχόληση της Cracco-Ruggini (1976). Είναι από τους λίγους ιστορικούς ερευνητές που επεσήμαναν την

* Το παρόν κείμενο παρουσιάστηκε σε μια πρώτη μορφή στην Δ' Συνάντηση Ιστορίας του Δικαίου, Κομοτηνή, 20 και 21 Οκτωβρίου 2000.

1. Η κυρίαρχη άποψη για την στάση των Ρωμαίων έναντι των σωματείων εκφράζεται από τον Randazzo (1991-2: 49): "l'atteggiamento politico nei confronti della liberta di associazione in generale e dei collegia in particolare divenne sempre piu rapidamente caratterizzato da un netto giro di vite che si tradusse in una severa normativa repressiva."

2. Θα πρέπει βέβαια να αναγνωρίσουμε ως ελαφρυντικό την ανυπαρξία κάποιας συλλογής του υλικού, εκτός από τους καταλόγους A, B, E, Z στο τέλος της μονογραφίας του Poland (1909), την σύντομη αναφορά στον Schnorr v. Carolsfeld (1933: 266-312) με ιδιαίτερη βαρύτητα στα ρωμαϊκά σωματεία, όπως και τον κατάλογο που παραθέτει ο Broughton (1938: 841-44) για τα επαγγελματικά σωματεία της Μικράς Ασίας. Το άρθρο της Cotter περιέχει μερικές ανακρίβειες, όπως η χρονολογία έκδοσης των Πανδεκτών που λανθασμένα χρονολογείται στο 550 μ.Χ. ενώ εκδόθηκε το 533 μ.Χ. και η λανθασμένη παραπομπή στην σελίδα 86 στον πάπυρο BGU 1074 αντί του ορθού PLond 1178.

προφανή αναντιστοιχία μεταξύ αφενός της ρωμαϊκής καχυποψίας για τα σωματεία και αφετέρου της πλήρους σιωπής των πηγών αναφορικά με την εφαρμογή της *Lex Iulia* στην ρωμαϊκή Ανατολή.³ Η αναντιστοιχία αυτή επιτείνεται διότι κατά την τελευταία εικοσαετία κανένα στοιχείο του δημοσιευθέντος επιγραφικού υλικού από την Μικρά Ασία δεν αναφέρεται σε νομοθετικούς περιορισμούς.⁴ Κάποιοι ιστορικοί του ρωμαϊκού δικαίου, στην προσπάθεια τους να γεφυρώσουν την διάσταση μεταξύ του νομικού κανόνα και της πραγματικότητας προσέφυγαν στην κατασκευή των *collegia tolerati*, σωματείων ανεκτών από την ρωμαϊκή διοίκηση. Ο Robertis (1971) απέκρουσε με πειστικότητα την παραπάνω θεωρία, υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει καμιά νομική κατηγορία *collegia tolerati*· υπήρχαν μόνο σωματεία νομίμως συνεστημένα και σωματεία παράνομα. Παραπληρωματική με την παραπάνω ερμηνεία είναι η θέση της Gracco-Ruggini (1976: 470), η οποία εστιάζεται στον “επίσημο” χαρακτήρα των επαγγελματικών σωματείων στην ρωμαϊκή Ανατολή. Τα επαγγελματικά σωματεία ενσωματώνουν στο λόγο τους και στην πρακτική τους αξίες και στάσεις που δεν εγείρουν υποψίες και συμβαδίζουν με την ρωμαϊκή αντίληψη περί ευταξίας.⁵

Θέση του γράφοντος είναι ότι η σωματειακή ζωή στην Μικρά Ασία δεν περιορίζεται σε θύλακες, όπως υποστήριζε ο Waltzing (1895-1900), ούτε πολύ περισσότερο εξαφανίζεται από τον χάρτη με την ρωμαϊκή κατάκτηση.⁶ Το υλικό που έχει δημοσιευθεί ή έχει γίνει αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας στο εντωμεταξύ αποδεικνύει ότι αυτοί οι θύλακες έχουν πολλαπλασιαστεί. Μια σύντομη απαρίθμηση είναι άκρως κατατοπιστική: Από την ευρύτερη περιοχή της Λυδίας είναι γνωστές 89 επι-

3. Cracco-Ruggini (1976: 470): “Ed e possibile che cio spieghi anche l'apparente contraddizione fra l'estremo sospetto con cui, ancora nella prima meta del II s. d. C. lo stato romano osteggiava la costituzione di collegia professionali di tipo romano nelle citta greco-asiatiche ... e d'altro lato il totale silenzio delle fonti circa un'eventuale applicazione della lex Iulia de collegiis nelle province”. Για την Αίγυπτο βλ. San Nicolo (1913-15: i 11). Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του MacMullen (1974: 76).

4. Κάποιος θα μπορούσε να αντιτείνει ότι η φύση του υλικού που έχει διατηρηθεί και που αποτελείται κυρίως από τιμητικές επιγραφές, επιτάφια μνημεία και αφιερώσεις δεν ευνοεί την διατήρηση απαγορευτικών διατάξεων.

5. Cracco-Ruggini (1976: 471): “Eppure, le innumerevoli associazioni greche di mestiere, che nelle iscrizioni appaiono ricevere legati, apporre dediche agli imperatori, inviare ambascerie a Roma, trattare con i proconsoli, non dovevano essere, evidentemente, illegali.” και παρακάτω “Ma il carattere saltuario e variabile di queste attestazioni - anche all'interno di una stessa citta, e in momenti cronologicamente ravvicinati - esclude, mi pare, che si possa parlare di un controllo sistematico delle associazioni professionali da parte di poleis gelose dei propri diritti.” Βλ. επίσης Cracco-Ruggini (1973: 280) και Roueche (1993: 127).

6. Βλ. Sartre (1991: 177-78).

γραφικές μαρτυρίες σωματείων που εκτείνονται από το τέλος του 1^{ου} έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Στα Θυάτεια εμφανίζονται 27 επαγγελματικά και θρησκευτικά σωματεία, με πιο πρώιμο (των αρχών του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.) τους βαφείς της επιγραφής TAM v (2) 978 που τιμούν τον Τι. Κλ. Σωκράτη, ενώ στις επίσης λυδικές Σαΐτται έχουμε 52 αναφορές σε επαγγελματικά σωματεία, όλες χρονολογημένες με ακρίβεια λίγο πριν από τα μέσα του 2^{ου} μέχρι τα τέλη του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. (Η πιο πρώιμη [TAM v (1) 85] είναι του έτους 145/6 μ.Χ. και η πιο ύστερη [SEG xxxi 1016] του 293/4 μ.Χ.). Στις μητροπόλεις της Μικράς Ασίας η κατάσταση είναι παρόμοια, στην Εφεσο εντοπίζονται 78 αναφορές, στη Σμύρνη 29, στην Μίλητο 24, στην Κύζικο 12 και στην Πέργαμο 16, ενώ στην ενδοχώρα, στην Φρυγία μαρτυρούνται 79 σωματεία, από τον 1^ο αιώνα π.Χ. έως τον 3^ο αιώνα μ.Χ.

Η παρουσίαση κάποιων πρώτων σκέψεων οργανώνεται σε δύο ενότητες: Α. προτάσσεται μια αντιπαραβολή νομοθετικών ρυθμίσεων με επιγραφικά στοιχεία και Β. ακολουθεί η συζήτηση συγκεκριμένων παρεμβάσεων.

Α. Χρονολογικά η πρώτη παρέμβαση είναι το γνωστό συγκλητικό διάταγμα απαγόρευσης των Βακχαναλίων που εκδόθηκε το 186 π.Χ. (*SC de Bacchanalibus*, ILS 18 = *FIRA* I² 30) με το οποίο απαγορευόταν η συνάθροιση για Διονυσιακή λατρεία.⁷ Ομως η πρώτη απαγόρευση γενικού χαρακτήρα εισήχθη περίπου 120 χρόνια αργότερα, το 64 π.Χ. όταν με απόφαση της συγκλήτου διαλύθηκαν τα σωματεία που ήταν εχθρικά προς την ρωμαϊκή πολιτεία.⁸ Μερικά χρόνια αργότερα, και μετά την συνωμοσία του Κατιλίνα,⁹ γύρω στο 56 π.Χ. ένα νέο συγκλητικό διάταγμα εμφανίζεται να περιορίζει την σωματειακή δραστηριότητα (*Cic. ad Quint. Fratr.* 2. 3. 2; 2. 3. 4-5).¹⁰ Περίπου μετά μια δεκαετία ο Ιούλιος Καίσαρας (49-44 π.Χ.), σύμφωνα με την αφήγηση του Σουητώνιου, διέλυσε τα σωματεία, εκτός από εκείνα που ήταν αρχαία (*Suetonius, Divus Julius* 42.3: *cuncta collegia praeter antiquitus constituta distraxit*).¹¹

7. Βλ. Pailler, J.-M. (1988) *Bacchanales. La répression de 186 av. J.-C. à Rome et en Italie*, Rome (BEFAR 270). Για τα *collegia* της εποχής του Νούμα, βλ. Gabba, E. (1984) "The collegia of Numa: Problems of method and political ideas" *JRS* 74, 81-86.

8. Asconius in Cicero, *in senatu contra L. Pisonem* 7; in *Cic. Cornel.* 67: *senatus consulto collegia sublata sunt, quae adversus rem publicam videbantur esse*. Βλ. Robertis (1971: 83-108) και Salerno, F. (1984) "Collegia adversus rem publicam?" στο *Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino*, vol. 2, 615-31, Napoli. (και στο *Index* 13 (1985) 541-56)

9. Βλ. Flambar, J.-M. (1977) "Clodius, les collègues, la plèbe et les esclaves. Recherches sur la politique populaire au milieu du Ier siècle" *MEFRA* 89, 115-56 και Tatum, W.J. (1990) "Cicero's opposition to the lex Clodia de collegiis" *CQ* 40, 187-94.

10. Βλ. Linderski, J. (1961) "Ciceros Rede Pro Caelio und die Ambitus- und Vereinsgesetzgebung der ausgehenden Republik" *Hermes* 89, 106-19 και Robertis (1971: 129-48).

11. Linderski, J. (1962) "Suetons Bericht über die Vereinsgesetzgebung unter Caesar und

Την ώρα όμως που η ρωμαϊκή δημοκρατία δοκιμαζόταν από εμφύλιες συγκρούσεις και απαγόρευε τα σωματεία ως φορείς πολιτικών φιλοδοξιών, στις ανατολικές επαρχίες αυτά ευδοκιμούσαν. Στην φρυγική πόλη Αντίκυρα Σιδηρά υπάρχει το επιτάφιο μνημείο του Διογένη, γιού του Ρούφου (*MAMA* x 137), χρονολογημένο το 58 π.Χ., όπου αναφέρονται συνήθεις φίλοι. Ο όρος συνήθεια δήλωνε μια αρκετά διαδεδομένη μορφή σωματείου. Δέκα χρόνια αργότερα, ιδιαίτερα δραστήρια είναι στην Μίλητο σωματεία Τεμενιτών. Σώζονται δυο κατάλογοι με ονόματα λατρευτών από την δεκαετία του 40 π.Χ. (*SEG* xxx 1341 (47/6 π.Χ.) και 1343 (49/8 π.Χ.)). Στα Νίσυρα της Λυδίας το 48/7 π.Χ. οί σημεαφόροι και οί φράτορες αναρτούν αφιέρωση στον Απόλλωνα και στην Αρτέμιδα (*Malay, Researches* 136).

Η εγκαθίδρυση της Ηγεμονίας από τον Οκτάβιο είχε ως αποτέλεσμα την επέκταση της ισχύος του ρωμαϊκού δικαίου σ' όλη την αυτοκρατορία. Ο Οκτάβιος (27 π.Χ.-14 μ.Χ.) με την *lex Iulia de collegiis*, η οποία χρονολογείται γύρω στο 7 μ.Χ., όριζε την διάλυση των σωματείων στην Ρώμη πλην εκείνων που ήταν αρχαία και νόμιμα, είχαν δηλαδή ιδρυθεί με διάταξη του Ιουλ. Καίσαρα (*Suetonius, Augustus* 32.1: *collegio praeter antiqua et legitima dissoluit*). Κάθε καινούργιο σωματείο θα έπρεπε να ζητήσει την άδεια της συγκλήτου (στις συγκλητικές επαρχίες) ή του αυτοκράτορα (στις αυτοκρατορικές επαρχίες).¹²

Όμως κατά τον 1^ο αιώνα π.Χ. χρονολογούνται και κάποια θρησκευτικά σωματεία στην ροδιακή Περαία (*IrhodPer* 12; 52; 471; 604) ενώ στην Μίλητο τα σωματεία Τεμενιτών παραμένουν ενεργά (*SEG* xxx 1339, 1340 και 1342 (22/21 π.Χ.)). Επιπλέον, στην Τέω της Ιωνίας στα τέλη του 1^{ου} αιώνα π.Χ. μαρτυρείται ένας θίασος Διονυσιαστών. Στις Σάρδεις της Λυδίας μαρτυρούνται οί μύσται τοῦ Ἀπόλλωνος Πλευρηνοῦ (*SEG* xlvii 1520). Στην Κιλικία υπάρχει ἡ ἑταιρία τῶν Σαμβατιστῶν ἀπὸ ὅπου σώζεται και ο νόμος τους (*LSAM* 80; *JHS* 12 (1891) 236 no 17).

Augustus" *ZRG* 79, 322-28. Η στάση των Ρωμαίων της ύστερης δημοκρατίας δεν είναι χωρίς ιστορικό παράλληλο. Οι Αθηναίοι μετά την τραυματική περιπέτεια του τέλους του 5^{ου} αιώνα πήραν ανάλογα μέτρα και ψήφισαν τον *εισαγγελικό νόμο*, σύμφωνα με τον οποίο οποιοσδήποτε επιβουλευόταν το πολίτευμα, ή συνομωτούσε για την κατάλυση του μπορούσε να μηνυθεί με *εισαγγελία*, ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου.

12. Βλ. Waltzing (1895-1900: i 123), San Nicolo (1913-15: i 10) και Πετρόπουλος (1944: 426). Να σημειωθεί όμως ότι ο Οκτάβιος Αύγουστος ήταν εκείνος που, σύμφωνα με τον Σουητώνιο, υποστήριξε και ενεθάρυνε την αναγέννηση των σωματείων που συνδέονται με τα *compitalia* (*Suetonius, Augustus* 31). Βλ. επίσης, Crook, *CAH*² τομ. 10, 143 και Cotter (1996: 79) "It is fair to say, even with such little evidence as this, that scrutiny of voluntary associations extended well beyond Rome's gates during Augustus' administration". Η άποψη αυτή βασίζεται στην επιγραφή *CIL* vi 2193 (*ILS* 4966; *FIRA* iii 38): *Dis Manibus. Collegio symphonicorum qui sacris publicis praestu sunt, quibus senatus c(oire) c(onvocari) permisit e lege Iulia ex auctoritate Aug(usti) ludorum causa.*

Στην περίοδο βασιλείας του Τιβερίου (14-37 μ.Χ.) η υπόθεση της απαγόρευσης σωματείων στηρίζεται στην απαγόρευση που εξέδωσε ο ρωμαίος διοικητής της Αιγύπτου Flaccus.¹³ Όμως για την ίδια περίοδο στην Μικρά Ασία έχουμε ένα τιμητικό ψήφισμα των πρό πόλεως Δημητριαστών από την Έφεσο (*IEph* 4337, 19-23 μ.Χ.) και την αφιέρωση στην Υγεία από την νεώτερη φράτρα του Ἀσκληπιού στην περιοχή Ayazniran της Λυδίας (*TAM* v (1) 451, 28/9 μ.Χ.).

Ο Κλαύδιος (41-54 μ.Χ.) επανέφερε σε ισχύ περιορισμούς και απαγορεύσεις που είχαν ατονήσει επί Καλιγούλα (37-41 μ.Χ.),¹⁴ ενώ ο Νέρων (54-68 μ.Χ.) διέλυσε τα σωματεία που υπήρχαν στην περιοχή της Πομπηίας, έπειτα από ταραχές στον ιππόδρομο (Tacitus, *Annales* 14.17). Τα διαθέσιμα επιγραφικά στοιχεία για την περίοδο του Νέρωνος αναιρούν την παραπάνω εντύπωση. Στα χρόνια του στην Έφεσο οί ἄλιεῖς καὶ ὀψαριοπῶλαι (*IEph* 20, 54-59 μ.Χ.) οικοδομούν το τελωνῖον τῆς ἰχθυϊκῆς καὶ το αφιερώνουν στον αυτοκράτορα, την μητέρα του, τη σύζυγο του, στον δήμο των Ρωμαίων και των Εφεσίων.¹⁵ Στο πρώτο μισό του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. χρονολογούνται οί φράτορες της επιγραφῆς *TAM* v (1) 762 από την Λυδία. Στα μέσα του ίδιου αιώνα μαρτυρείτε ένα σωματείο βαφέων στα Θυάτειρα της Λυδίας (*TAM* v (2) 972). Γενικότερα στον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα χρονολογούνται επίσης και οι παρακάτω επιγραφές: i) *IMM* 215 με αναφορά σε θιάσους από την Μαγνησία επί του Μαιάνδρου, ii) *Iznik* 197 με αναφορά σε κάποια τέχνη από την Νίκαια της Βιθυνίας, iii) *IPrusa a.O.* 24 με αναφορά σε κάποιο κοινόν που αποτελείται από

13. Φίλων, *Εἰς Φλάκκον* 4: “τάς τε ἑταιρείας καὶ συνόδους, αἱ ἂν ἐπὶ προφάσει θυσιῶν εἰσιτῶντο τοῖς πράγμασιν ἐμπαροινούσαι, διέλυε τοῖς ἀφηνιάζουσιν ἐμβριθῶς καὶ εὐτόνως προσφερόμενος” και 136. Βλ. επίσης Sly, D.I. (1996) *Philo's Alexandria*, London και Seland, T. (1996) “Philo and the clubs and associations of Alexandria” στους Kloppenborg, J.S. & S.G. Wilson (eds) *Voluntary associations in the Greco-Roman world*, 110-27, London. Η Cotter (1996: 79-80) θεωρεί πολύ περιοριστικό να θεωρήσουμε ότι μόνο η Αίγυπτος ἤγειρε υποψίες στην ρωμαϊκή διοίκηση. Υπάρχει όμως μια αντίφαση στο παραπάνω επιχείρημα. Το διάταγμα του Ρωμαίου διοικητή (32-37 μ.Χ.) αφορά την διάλυση υπαρχόντων σωματείων και όχι την απαγόρευση ίδρυσης νέων. Παρά τις απαγορεύσεις όμως, στην Αλεξάνδρεια εμφανίζονται σύνοδοι σε επιγραφές των ετών 20/21 μ.Χ. (*SB* 8775), 24 μ.Χ. (*SB* 8791, 8838), 25 μ.Χ. (*SB* 8790), 27/8 μ.Χ. (*A/P* 1 (1901) 209 no. 27), 31 μ.Χ. (*SB* 8841) και 39/40 μ.Χ. (*SB* 978). Ίσως, λοιπόν, η απαγόρευση του Φλάκκου να είχε τοπικό χαρακτήρα και περιορισμένη χρονική ισχύ. Βλ. επίσης Buraselis, K. (1995) “Zu Caracallas Strafmassnahmen in Alexandrien (215/6). Die Frage der Leinenweberin PGiss 40 II und der syssitia in Cass.Dio 77 (78) 23. 3” *ZPE* 108, 166-88.

14. Dio Cassius 60.6: τάς τε ἑταιρείας ἐπαναχθείσας ὑπὸ τοῦ Γαῖου διέλυσε. Για τις απαγορεύσεις την περίοδο του Νέρωνα βλ. Cotter (1996: 81) και το αποσπασματικό διάταγμα του Π. Φ. Περσικού για το Αρτεμίσιο (*IEph* 17, 44 μ.Χ.) που ίσως περιλαμβάνει αναφορά σε ένα σύστημα.

15. Βλ. Horsley, G.H.R. (1989) *New documents illustrating early Christianity* 5, 95-114, Toronto.

εταίρους και συνήθεις φίλους, από την Προύσα επί του Ολύμπου, iv) *ISmyrna* 721 με αναφορά σε μια συνεργασία αργυροκόπων και χρυσοκόων, από την Σμύρνη, v) *ILeiden* 4 με αναφορά σε μια φράτρα από την περιοχή της Βορείου Τροάδος και τέλος vi) στη Μόστενα της Λυδίας μαρτυρείτε μια λατρευτική ομάδα με την επωνυμία οί Καισαριασταί (*IGR* iv 1348).

Από την εποχή του Βεσπασιανού (69-79 μ.Χ.) σώζεται μια αποσπασματική αυτοκρατορική παροχή προνομίων σε συσσωμάτωση ιατρών, προερχόμενη από την Πέργαμο. Στους στίχους 13-15 ορίζεται “ἔξόν δέ αὐτοῖς */[ἔστω καὶ συνόδου]ς ἐν τοῖς τεμένεσι καὶ ἱεροῖς καὶ */[ναοῖς συνάγειν ὃ/* που ἂν αἰρῶνται ὡς ἀσύλους*” το οποίο ο πρώτος εκδότης θεώρησε ως άδεια για τον σχηματισμό σωματείου.¹⁶ Ο Oliver (1989: no. 38) σωστά επισήμανε ότι ο όρος σύννοδος δεν σημαίνει το σωματείο αλλά τη συγκέντρωση, την συνέλευση. Το 70/71 μ.Χ. στην Νικομήδεια της Βιθυνίας γίνεται αναφορά σ’ έναν οἶκο ναυκληρικό (*TAM* iv (1) 22).

Κατά την περίοδο βασιλείας του Δομιτιανού (81-96 μ.Χ.) υπάρχει μια αφιέρωση στον αυτοκράτορα και τη σύζυγο του από ένα κοινό στον Θύσσανο της Καρίας (*Syll*³ 819), το επιτάφιο μνημείο του Τρύφωνος, γιού του Ωρου που περιέχει και κατάλογο μελών μιας συνβιώσεως από την Λυδία (Buresch, *Aus Lydien* no 31, σύγχρονο Borlu, 96 μ.Χ.) και δύο τιμητικά ψηφίσματα των μυστῶν τοῦ Διονύσου Κάλλωνος από το γειτονικό Βυζάντιο (*IByz* 30-31 = *SEG* xviii 279-80). Στην Λυδία μαρτυρείται η δραστηριότητα τριῶν θρησκευτικῶν σωματείων: α) μια συμβίωσις από τις Οδηναί, η οποία δημοσιεύει κατάλογο των μελών του (*TAM* v (i) 187, 95/6 μ.Χ.), β) ένας ἱερός δοῦμος καὶ ἡ φράτρα αὐτοῦ, ο οποίος συμμετέχει στην απόδοση νεκρικών τιμῶν στον Απολλώνιο (*TAM* v (1) 470a, σύγχρονο Ayazviran, 96/7 μ.Χ.), και γ) σε επιγραφή ο αποθανὼν Ἀνδρόνεικος Παπίου περιγράφεται ως φράτωρ (*IManisa* 244, 96/7 μ.Χ.).

Αισίως έτσι φτάνουμε στην περίοδο του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.). Η πολιτική του έναντι των πάσης φύσεως συσσωματώσεων, σε σύγκριση με προηγούμενους αυτοκράτορες, τεκμηριώνεται εκτεταμένα με επιγραφικές μαρτυρίες αλλά και σε κείμενα της λατινικής γραμματείας. Η αλληλογραφία του Πλινίου του νεωτέρου μας παρέχει δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Ενώ ο Τραϊανός παραγγέλλει στον Πλίνιο να μην προχωρήσει στην σύσταση σωματείου με πυροσβεστικά καθήκοντα στην Νικομήδεια της Βιθυνίας υπάρχουν οι παρακάτω μαρτυρίες σωματειακής δραστηριότητας, α) σε τιμητική επιγραφή για τον Δημοσθένη, γιού του Λουκίου, από την γειτοσύνη Τοτταϊανηνῶν από την Βιθυνία (*IHznik* 1202, 102-114 μ.Χ.), β) σε τιμητική επιγραφή από το γειτονικό Βυζάντιο των μυστῶν Διονύσου Κάλλωνος για τους ευεργέτες Διόδωρον Κοῖντου και Σταλλία Πρεῖμα (*IByz* 35 = *SEG* xviii 281,

16. Βλ. και *BE* 1938, no 332.

102-116 μ.Χ.), γ) ο νόμος των ὑμνωδῶν τοῦ Σεβαστοῦ ἀπὸ τὴν Πέργαμο (*IGR* iv 353, 98-117 μ.Χ.) καὶ δ) σὲ μιὰ ἀφιέρωση βωμοῦ ἀπὸ τὴν Φρυγία, ἀπὸ τὸν Μηνοφάνη, γιὸ τοῦ Τειμολάου, στὸν Δία Βέννιο καὶ στὸ βέννος (*SEG* xl 1229, 102-117 μ.Χ.). Επίσης ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1^{ου} ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 2^{ου} αἰῶνα μ.Χ. χρονολογούνται δύο ἐπιγραφές τῆς Περγάμου με ἀναφορές σὲ βουκόλους (*InPergamon* 487 & 488) καὶ μιὰ τιμητικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὶς Σάρδεις τῶν τοῦ Διὸς μυστῶν καὶ θεραπευτῶν γιὰ τὸν Τ. Φλάβιο (*SEG* xlvii 1529). Επομένως τὸ συμπέρασμα τῆς Cotter (1996: 84) ὅτι τὰ σωζόμενα στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες Βιθυνίας, Πόντου καὶ Αἰγύπτου δείχνουν ὅτι ἡ ἀπαγόρευση τοῦ Τραϊανοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ πολιτικὴ ποὺ ἐφαρμόστηκε σ' ὅλη τὴν αυτοκρατορία ἀποτελεῖ μιὰ ἀβάσιμη καὶ μεθοδολογικὰ ἀνεπίτρεπτη γενίκευση.¹⁷

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς αυτοκρατορίας τοῦ Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.) τέσσερις τουλάχιστον ἐπιγραφές ἀποδεικνύουν τὴν συνέχεια καὶ τὸ σφρίγος τῆς σωματειακῆς ζωῆς στὴν Μικρὰ Ἀσία. Εἰδικότερα, ἡ τιμητικὴ ἐπιγραφή *IGR* iv 790 ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια τῆς Φρυγίας τοῦ ἔτους 128 μ.Χ., ὅπου οἱ τεχνεῖται ποὺ συχνάζουν στὴν σκυτικὴ πλατεῖα τιμούν τὸν Τί. Κλ. Πείσωνα Μιθριδατιανό, ἡ ἀφιέρωση ἐνός βωμοῦ (*IEph* 275) ἀπὸ τὴν Ἔφεσο τῶν ἐτῶν 119-129 μ.Χ., ἀπὸ μιὰ ομάδα μυστῶν ἡ τιμητικὴ ἐπιγραφή *Iznik* 1206 γιὰ τὸν Οκταῖο, γιὸ τοῦ Οκταίου ἀπὸ τὰ περὶχωρα τῆς Νίκαιας τῆς Βιθυνίας τοῦ ἔτους 131/2 μ.Χ. ἀπὸ ἓνα τοπικὸ βέννον, καὶ τέλος ἡ ἀφιέρωση στὸν αυτοκράτορα ἀπὸ μιὰ συντεχνία λινουργῶν (*IAnaz* 3 = *IGR* iii 896) ἀπὸ τὸν Ἀναζαρό τῆς Κιλικίας τοῦ ἔτους 136 μ.Χ.

Ἡ παραπάνω ἐπισκόπηση νομίζω ὅτι ἀναδεικνύει τὴν ἀπρόσκοπτη λειτουργία θρησκευτικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν συσσωματώσεων στὴν Μικρὰ Ἀσία κατὰ τοὺς δύο πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Δὲν μας παρέχει καμιὰ πληροφορία ὅμως γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ νομοθετικῶν παρεμβάσεων σ' αὐτὴν τὴν ἐπικράτεια τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας.

Β. Τυχόν ρωμαϊκὲς παρεμβάσεις θὰ μπορούσαν νὰ πάρουν τὸν χαρακτήρα εἴτε τῆς παροχῆς ἀδείας γιὰ τὴν σύσταση κάποιου σωματείου, εἴτε τῆς ἀπαγόρευσης λειτουργίας κάποιου σωματείου. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Πλινίου με τὸν Τραϊανὸ παρέχει στοιχεῖα γιὰ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς δύο περιπτώσεις. Πρῶτα ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ ἐπιστολές τοῦ Πλινίου θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν ὄχι στὸ πλαίσιο μιᾶς, κάποιας γενικῆς (καὶ ἴσως ἀμφισβητουμένης) ἀπαγόρευσης, ἀλλὰ ἀντίθετα ὑπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς *ad hoc* αυτοκρατορικῆς παρέμβασης. Ὁ Πλίνιος εἶχε σταλεῖ ὡς

17. Cotter (1996: 84) "The evidence that survives from the provinces of Bithynia, Pontus and Egypt suggests that Trajan's prohibition of voluntary societies was a policy he enacted throughout the empire".

legatus από τον Τραϊανό στην Βιθυνία, ανάμεσα στα έτη 109-111 μ.Χ. Στόχος του ήταν η οικονομική ανασύνταξη της επαρχίας.¹⁸

Στην επιστολή 33¹⁹ ο Πλίνιος παρουσιάζει ως δική του την ιδέα οργάνωσης σωματείου με πυροσβεστικά καθήκοντα στην Νικομήδεια.²⁰ Τέτοια σωματεία είχαν δημόσιο χαρακτήρα και ενδιέφεραν άμεσα την ρωμαϊκή διοίκηση. Ο Πλίνιος υποστηρίζει ότι μπορεί να εγγυηθεί τον περιορισμένο αριθμό των μελών και την νομιμοφροσύνη τους. Οι διαβεβαιώσεις όμως αυτές δεν είναι ικανές να καθησυχάσουν τον Τραϊανό. Κατά τη γνώμη μου, η εξήγηση δεν πρέπει να αναζητείται σε κάποια προϋπάρχουσα γενική απαγόρευση,²¹ αλλά κατά κύριο λόγο στον πρόσφατο πολυτάραχο πολιτικό βίο της επαρχίας Βιθυνίας-Πόντου. Λίγα χρόνια πριν είχαν ξεσπάσει ταραχές και δυο Ρωμαίοι διοικητές της επαρχίας αυτής είχαν διωχθεί ενώπιον του αυτοκράτορα για διαφθορά (Bassus (102/3 μ.Χ.) και Varenus (106/7 μ.Χ.).²²

Η προκατάληψη του Τραϊανού για τις υποθέσεις της επαρχίας φαίνεται και από την διστακτική έγκριση που παρέχει στον Πλίνιο για την δημιουργία *εράνου*

18. Sherwin-White (1966: 81) "Pliny combines the role of curator for all the cities of Bithynia-Pontus with the duty of overhauling the public life of the area as its regular governor, under the authority of the Princeps instead of the Senate" και "In addition to his special tasks Pliny is found in the letters carrying out the ordinary duties of a Roman governor in civil and criminal jurisdiction and in the maintenance of order" (82). Για τον λόγο διορισμού του Πλίνιου, βλ. Sherwin-White (1966: 527) "The determining factor in the dispatch of Pliny was Trajan's dislike of the waste of money by the cities". Για την χρονολογία, βλ. επίσης Alföldy, G. (1999) "Die Inschriften des Jüngeren Plinius und seine Mission in der Provinz Pontus et Bithynia" *Acta Antiqua ASH* 39, 21-44.

19. Pl. *Epist.* 33: ... tu domine, dispice an instituendum putes collegium fabrorum dumtaxat hominum CL. Ego attendam, ne quis nisi faber recipiatur neve iure concesso in aliud utantur; nec erit difficile custodire tam paucos (...και εσύ κύριε, σκέψου κατά πόσο θα ήταν φρόνιμο να ιδρυθεί ένα σωματείο πυροσβεστών με τουλάχιστον 150 άνδρες. Εγώ θα φροντίσω να μην γίνει οποιοσδήποτε δεκτός ως πυροσβέστης, ούτε να καταχραστούν τα προνόμια· δεν θα είναι δύσκολο να επιβλέπονται τόσοι λίγοι).

και η απάντηση του Τραϊανού, Pl. *Epist.* 34: ... Sed meminerimus provinciam istam et prae-cipue eas civitates eius modi factionibus vexatas. Quodcumque nomen ex quacumque causa dederimus iis, qui in idem contracti fuerint, hetaeriae eaeque brevi fient (Αλλά θα πρέπει να θυμόμαστε ότι σωματεία σαν και αυτά είναι υπεύθυνα για τις ταραχές στην επαρχία σου. Εάν άνθρωποι συγκεντρώνονται για κάποιο κοινό σκοπό, οποιοδήποτε όνομα και αν πάρουν και για οποιοδήποτε λόγο, σύντομα το μετατρέπουν σε εταιρία).

20. Είναι λανθασμένη η ερμηνεία της Cotter (1996: 82) "The first (Epistulae 10.33, 34) addresses the petition for a fireman's guild by the people of Nicaea". Στην απάντηση του Τραϊανού (Επιστολή 34) αναφέρεται ευκρινώς: Tibi quidem secundum exempla complurium in mentem venit posse collegium fabrorum apud Nicomedenses constitui.

21. Ετσι Cotter (1996: 82).

22. Βλ. Sherwin-White (1966: 609) και Nörr (1969: 19-22).

στην Αμισό του Πόντου.²³ Δύο παράγοντες φαίνεται να βαρύνουν στην απόφαση του Τραϊανού: ο χαρακτήρας της σχέσης Ρώμης – Αμισού και ο σκοπός του σωματείου.²⁴ Η απορία που δημιουργεί η επιστολή 92 του Πλινίου αφορά το κατά πόσον οι άνθρωποι που προσέγγισαν τον Πλίνιο με την αίτηση, γνώριζαν ότι έπρεπε να ζητήσουν την έγκριση ή το έκαναν για να εξασφαλίσουν την υποστήριξη του. Ο Oliver (1954) έχει πειστικά απαντήσει στο θέμα αυτό (άλλωστε η Αμισός ήταν αυτόνομος, σύμμαχος πόλη) ότι δεν πρόκειται για έγκριση αλλά για υποστήριξη.²⁵

Ενώ η παρέμβαση του Τραϊανού στοχεύει σ' έναν προληπτικό έλεγχο νομιμότητας των σωματείων, τα διαθέσιμα στοιχεία ομιλούν για πράξεις καταστολής. Η μοναδική επιγραφική μαρτυρία για ρωμαϊκή παρέμβαση στην σωματειακή ζωή αφορά τους βιαιοπραγούντες και απεργούντες άρτοκόπους της Εφέσου.²⁶ Αν και το κείμενο

23. Βλ. Robertis (1971: 370-71). Παρά την απαγορευτική διάθεση του Τραϊανού, ο Αυρ. Βίκτωρ αναφέρει ότι ο ίδιος αυτοκράτορας συναίνεσε στην ίδρυση ενός *collegium pistorum* στην Ρώμη: “Adhuc Romae a Domitiano coepta forum atque alia multa plusquam magnifice coluit ornavitque, et annonae perpetuae mire consultum reperto firmatoque pistorum collegio” (*Liber de Caesar*. 13. 5, ed. Pichlmayr).

24. Pl. *Epist.* 92: Amisenorum civitas libera et foederata beneficio indulgentiae tuae legibus suis utitur. In hac datum mihi libellum ad εράνους pertinentem his litteris subieci, ut tu, domine, dispiceres quid et quatenus aut permittendum aut prohibendum putares. (Η πολιτεία των Αμισσηνών είναι ελεύθερη και σύμμαχος, επ' ωφελεία της ευγενείας σας χρησιμοποιούν τους νόμους τους. Στέλνω μ' αυτό το γράμμα μια αίτηση που μου υπεβλήθη και αφορά εράνους και συ κύριε αποφάσισε εάν και σε ποιο βαθμό τέτοια σωματεία επιτρέπονται ή απαγορεύονται),

και η απάντηση του Τραϊανού, Pl. *Epist.* 93: Amisenos, quorum libellum epistulae tuae iunxeras, si legibus istorum, quibus beneficio foederis utuntur, concessum est erantum habere, possumus quo minus habeant non impedire, eo facilius si tali collatione non ad turbas et ad illicitos coetus, sed ad sustinendam tenuiorum inopiam utuntur. In ceteris civitatibus, quae nostro iure obstrictae sunt, res huius modi prohibenda est. (Εάν οι Αμισσηνοί, των οποίων την αίτηση έστειλες με το γράμμα σου, επιτρέπεται με βάση τους νόμους τους, βάσει συμφωνίας συμμαχίας, να ιδρύουν εράνους, δεν υπάρχει λόγος να τους εμποδίσουμε, ιδιαίτερα εάν οι συνδρομές δεν χρησιμοποιούνται σε βίαιες και παράνομες συνάξεις, αλλά στην ανακούφιση των πτωχών. Στις υπόλοιπες πολιτείες, που υπάγονται στο δίκαιο μας, τέτοιου είδους πράγματα απαγορεύονται).

25. Oliver (1954: 167) “The free cities (civitates liberae) were not bound to consult the governor as frequently as the other cities, but though they did not ask his permission for their enactments, they may have been just as eager as any other polis to enlist supporting action from the Roman governor”. Βλ. όμως και Nörr (1969: 36 σημ. 140).

26. Άλλες συσσωματώσεις στην Έφεσο του τέλους του 2^{ου}-αρχές 3^{ου} αιώνα: *IEph* 444 ασκόμισθοι; 454 τραπεζείται, κανναβάριοι, έριοπῶλαι, αστιοπῶλαι, λεντυφανταί; 455 ασκανίται; 728 οί επί τό γεῦμα πραγματευόμενοι; 2076 συνεργασία ίεροῦ γεύματος; 2078 συνεργασία βαλανέων πρεβάτων; 2079 συνεργασία πυρηνάδων; 2080 συνεργασία πλήθους ταυρινάδων; 2081 ταυρεινάδαι; 3063 εἰματιοπῶλαι οί ἐν τῇ ἀγορᾷ πραγματευόμενοι; *SEG*

της επιγραφής *IEph* 215 που χρονολογείται στον ύστερο 2^ο αιώνα μ.Χ., έχει μελετηθεί σε σχέση με την απεργία στην αρχαιότητα, η ερμηνεία της επιβαλλόμενης απαγόρευσης λανθάνει.²⁷ Οι άρτοκόποι κατηγορούνται “[ώστε συμ/βαί]νειν ἐνίετε τὸν δῆμον ἰς ταραχὴν καὶ θορύβους ἐνπίπτειν διὰ τὴν σ[ύλ]λογον καὶ ἀθρασίαν τῶν ἀρτοκόπων ἐπὶ τῇ ἀγορᾷ”.

Η κατηγορία αφορά την αναταραχή και φασαρία που προκαλούν οι άρτοκόποι στην αγορά με τις συγκεντρώσεις τους και την έλλειψη σεβασμού προς τις αρχές της πόλης και πιθανώς τις διαδικασίες διεκδίκησης κάποιων αιτημάτων. Ο Ρωμαίος διοικητής ενώ απέχει από την τιμωρία των πρωταιτίων (ἐπεὶ δέ τό τῇ πόλει συμφέ[ρον χρῆ]/ τῆς τούτων τιμωρίας μᾶλλον προτιμᾶν) επιβάλλει την παρακάτω απαγόρευση “ὅθεν ἀπαγορεύω μῆτε συνέρχεσθαι τοὺς ἀρτοκόπους κατ’ ἐταιρίαν μῆτε προεστηκότας θρασύνεσθαι” και παρακάτω “ὥς ἂν ἀλῶ τι[ς αὐ]/τῶν τό ἀπό τοῦδε ἢ συνιών παρά τὰ διηγορευμένα ἢ θορύβου τινός [καὶ στά]/σεως ἐξάρχων”, η οποία περιορίζεται αυστηρά και μόνο στους άρτοκόπους. Κατ’ αρχήν πρέπει να σημειώσουμε την αναλογία των χρησιμοποιούμενων όρων σύλλογος (ή μήπως θα πρέπει να εννοήσουμε συλλογή;) και συνέρχεσθαι ... κατ’ ἐταιρίαν και ἀθρασίαν και θρασύνεσθαι. Ο Ρωμαίος αξιωματούχος χρησιμοποιεί τον πολιτικά φορτισμένο όρο ἐταιρία (όπως και ο Τραϊανός) και όχι κάποιον άλλον παρόμοιο όπως, τέχνη, σύστημα, συνεργασία, σύνοδος, συνήθη αυτήν την περίοδο στην Μικρά Ασία. Η χρήση του όρου ἐταιρία παραπέμπει στον φόβο κοινωνικών αναταραχών που τόσο απασχολούσε τους Ρωμαίους. Το σημαντικότερο όμως ερμηνευτικό πρόβλημα αφορά το status των αρτοκόπων. Ήταν οργανωμένοι σε σωματείο ή απλώς αναφέρονται ως επαγγελματική κατηγορία; Από το κείμενο της επιγραφής δεν είναι ξεκάθαρο εάν οι άρτοκόποι ήταν ήδη οργανωμένοι σε σωματείο. Η ορολογική ασάφεια παρουσιάζεται συχνά στον κόσμο των αρχαίων συσσωματώσεων. Οι επαγγελματικές κατηγο-

xxxv 1110 συνεργασία οἰνηρῶ ἱερῶ γεύματι. Άλλες μαρτυρίες άρτοκόπων στην Μικρά Ασία: *IDidyma* 522 (άρτοκόποι Μιλήσιοι, 3^{ος} αι. μ.Χ.), *IManisa* 431 (Σάρδεις, μνήμα άρτοποιῶν, 4^{ος} αι. μ.Χ.), *TAM* v (2) 966 (Θυάτειρα, άρτοκόποι, τέλος 2^{ου} αι. μ.Χ.).

27. Βλ. Buckler (1923); Schnorr v. Carolsfeld (1933: 242) ο οποίος σε αντίθεση με τον Buckler υποστηρίζει ότι η απαγόρευση αφορά την λειτουργία σωματείου και όχι συγκεντρώσεις, ακολουθούμενος από τον Robertis (1971: 389); MacMullen (1963); Merkelbach (1978: 165); Finley (1985: 226 ftn 57) “This isolated, incomplete and far from lucid text [*IEph* 215] gives no clue to the reasons for the bakers’ “seditiousness”, no basis for assuming collective economic grievances or demands of a guild character”. Ο Ste. Croix (1981: 273) αποδέχεται την παραδοσιακή ερμηνεία της επιγραφής, ότι δηλαδή οι αρτοποιοί έπαιρναν μέρος σε σωματειακές συνελεύσεις. Ο Rogers (1991: 71-72) ομιλεί για απεργία αλλά και απαγόρευση συγκεντρώσεων. Στην ελληνόφωνη βιβλιογραφία, ο Θωμαΐδης (1988) ευθυγραμμίζεται με την παραδοσιακή ερμηνεία, χωρίς όμως ν’ αποφεύγει παρερμηνείες.

ρίες δεν διακρίνονται πάντοτε και με σαφήνεια από τα επαγγελματικά σωματεία.²⁸ Η ερμηνεία που θεωρεί την απαγόρευση του ρωμαίου διοικητή ως απαγόρευση λειτουργίας του σωματείου δεν λαμβάνει υπόψη της την παραπάνω αιτιολογία, αλλά και την φράση *κατ' εταιρίαν*. Εάν οι άρτοκόποι ήταν όντως οργανωμένοι σε σωματείο τότε ο διοικητής δεν θα απαγόρευε την σύναξη των άρτοκόπων σαν να ήταν εταιρία, αλλά απλά θα διέλυνε αυτό το σωματείο. Με σύγχρονους νομικούς όρους, έχω την εντύπωση ότι η απαγόρευση (ίσως προσωρινή) αφορά το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και όχι το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι. Το κατά πόσον η πρώτη απαγόρευση επηρεάζει το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι αποτελεί μια άλλη διάσταση του όλου ζητήματος. Η κατάσταση μπορεί να συγκριθεί με αυτήν που περιγράφει ο απόστολος Παύλος, όταν κατά την επίσκεψη του στην Έφεσο, κάποιος Δημήτριος άργυροκόπος και οι τεχνίται ξεσηκώθηκαν εναντίον του απ. Παύλου και των συντρόφων του.²⁹ Οι άρχοντες της πόλης προσπαθούν να κατευνάσουν τα πνεύματα επισειώντας τον κίνδυνο ρωμαϊκής επέμβασης για την καταστολή της στάσης.³⁰ Η περίπτωση των άρτοκόπων, αν και 150 χρόνια αργότερα, αποτελεί την υλοποίηση αυτού του φόβου. Και στην περίπτωση της Εφέσου, κίνητρο του ανθυπάτου είναι η αποκατάσταση της διασαλευθείσας κοινωνικής ειρήνης και όχι φυσικά η καταπίεση της σωματειακής ελευθερίας. Ο περιορισμός της εν σώματι δραστηριότητας των άρτοκόπων νομίζω ότι δεν αντανακλά κάποια ευρύτερη πολιτική απαγορεύσεων, έχει καθαρά εργαλειακό χαρακτήρα. Εάν οι άρτοκόποι είχαν πραγματικά επιβραδύνει ή σταματήσει την τροφοδοσία της πόλης, τότε ο κίνδυνος ελλείψεων θα ήταν μεγάλος

28. Βλ. Cracco-Ruggini (1976: 469) και Velissaropoulos (1980: 100).

29. Πράξεις 19. 23-32: Ἐγένετο δέ κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ταραχὸς οὐκ ὀλίγος περὶ τῆς ὁδοῦ. Δημήτριος γάρ τις ὀνόματι, ἀργυροκόπος, ποιῶν ναοὺς ἀργυρῶν Ἀρτέμιδος παρείχετο τοῖς τεχνίταις ἐργασίαν οὐκ ὀλίγην, οὓς συναθροίσας καὶ τοὺς περὶ τὰ τοιαῦτα ἐργάτας εἶπεν (23-25), ... καὶ ἐπλήσθη ἡ πόλις ὅλη τῆς συγκύσεως, ὥρμησάν τε ὁμοθυμαδὸν εἰς τὸ θέατρον συναρπάσαντες Γάϊον καὶ Ἀρίσταρχον Μακεδόνας συνεκδήμους Παύλου (29) ... Ἄλλοι μὲν οὖν τι ἔκραζον, ἦν γάρ ἡ ἐκκλησία συγκεχυμένη, καὶ πλείους οὐκ ᾔδεισαν τίνος ἔνεκεν συνεληλύθεισαν (32).

30. Πράξεις 19. 35-41: Καταστείλας δέ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον φησὶν (35) ... Ἀναντιρρήτων οὖν ὄντων τούτων δέον ἐστὶν ὑμᾶς κατεσταλμένους ὑπάρχειν καὶ μηδέν προπετές πράσσειν (36) ... Εἰ μὲν οὖν Δημήτριος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ τεχνῖται ἔχουσι πρὸς τινα λόγον, ἀγοραῖοι ἄγονται καὶ ἀνθύπατοί εἰσιν, ἐγκαλείτωσαν ἀλλήλοις. Εἰ δέ τι περὶ ἐτέρων ἐπιζητεῖτε, ἐν τῇ ἐννόμῳ ἐκκλησίᾳ ἐπιλυθήσεται (38-39) καὶ ἰδιαίτερα 40: καὶ γὰρ κινδυνεύομεν ἐγκαλεῖσθαι στάσεως περὶ τῆς σήμερον, μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος. *Περὶ οὗ δυναησόμεθα ἀποδοῦναι λόγον τῆς συστροφῆς ταύτης.* (οἱ υπογραμμίσεις δικές μου). Βλ. Sherwin-White, A.N. (1963) *Roman society and Roman Law in the New Testament. The Sarum Lectures 1960-1961*, Oxford καὶ Eck, W. (2000) "Provincial administration and finance" στο Bowman, A.K., P. Garnsey & D. Rathbone (eds) *Cambridge Ancient History*, 11. The High Empire, A.D. 70-192, 273-75, Cambridge.

και θα μπορούσε να προκαλέσει εκτεταμένη κοινωνική αναταραχή, την οποία οι Ρωμαίοι διοικητές απεύχονταν.³¹ Ίσως γι' αυτό ο ρωμαίος ανθύπατος επεμβαίνει εσπευσμένα και αποφεύγει να τιμωρήσει τους πρωταίτιους της αναταραχής. Κοινό χαρακτηριστικό τόσο των αναταραχών κατά την επίσκεψη του Παύλου όσο και της αναταραχής που προκάλεσαν οι ἄρτοκόποι είναι ότι προκαλούνται από ομάδες με εμβρυώδη, αν όχι ανύπαρκτη, εσωτερική οργάνωση. Και ίσως αυτός είναι ο λόγος που θεωρούνται πιο απειλητικές για την κοινωνική ειρήνη από την ρωμαϊκή διοίκηση.

Από τα παραπάνω προκύπτει αβίαστα, κατά τη γνώμη μου, το συμπέρασμα ότι για την Μικρά Ασία, όπως ενδεχομένως και γι' άλλες περιοχές, δεν εφαρμοζόταν οποιαδήποτε γενική απαγόρευση της σωματειακής δραστηριότητας. Ήδη ο San Nicolo το 1913 είχε καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα για την Αίγυπτο.³² Η εφαρμογή της όποιας κατασταλτικής πολιτικής στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας σε καθημερινή βάση ήταν πολύ αποσπασματική. Όμως και η πολιτική των Ρωμαίων έναντι των σωματείων δεν ήταν μονολιθική. Η περίπτωση της Αμισού που αναφέραμε παραπάνω παρέχει τα πρώτα στοιχεία διαφοροποίησης. Σε πόλεις με αυτονομία, ήταν μικρά τα περιθώρια επιβολής μιας τέτοιας απαγόρευσης.

Εναν από τους μηχανισμούς διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης στο πλαίσιο της σωματειακής ζωής αποτελούν και οι διατάξεις περί κόσμιας συμπεριφοράς των μελών που εμφανίζονται σε επιγραφές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Και αυτές οι διατάξεις θα πρέπει να είναι ρωμαϊκής έμπνευσης. Τέτοια μέτρα εμφανίζονται σε τρία αθηναϊκά κείμενα, όλα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.: *IG ii² 1368. 72-102*: “μάχης δέ ἔάν τις ἄρξῃται ἢ εὐρεθῇ τις ἄκοσμων ἢ ἐπ’ ἄλλοτρίων κλισίαν ἐρχόμενος ἢ ὑβρίζων ἢ λοιδορῶν τινά” (πριν το 178 μ.Χ.), *ii² 1369*: “εἰ δέ τις μάχας ἢ θορύβου κεινῶν φαίνοιτο ἐκβαλλέσθω τοῦ ἐράνου” (2^ο μισό του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.): *SEG xxxi 122.5-9*: “ἔάν τις ἐν τῇ συνόδῳ μάχην ποιήσῃ, τῇ ἐχομένη ἡμέρᾳ ἀποτινέτω παραχρῆμα” (121/22 μ.Χ.) και σε μια επιγραφή από τον Φύσκο της Λοκρίδας, *IG ix (1)² 690.7-13*: “μενάδα μαινάδι μή ἐπεγερθῆναι μηδέ λοιδορῆσε ὁσαύτως μήτε βουκόλον ἐπεγερθῆναι μήτε λοιδορῆσαι, ἔάν τις δώσι τῷ κοινῷ καθ’ ἓν ρῆμα προστίμου” (2^{ος} αιώνας μ.Χ.). Παρόμοια διάταξη υπάρχει και στην επιγραφή από το Lanuvium του 136 μ.Χ. (*CIL xiv 2112 II, 23 (ILS 7212 και FIRA iii 35)*: *Item placuit, si quis quid queri aut referre volet, in conventu referat, ut quieti et hilares diebus sollemnibus epulemur*) του *collegium salutare di Dianae et di Antinoi*.³³ Παρόμοιες διατάξεις απο-

31. Βλ. Garnsey (1988: 259).

32. Βλ. San Nicolo (1913-15: i 11-14), Carcopino, J. (1922) “Le Gnomon de l’Idiologue et son importance historique” *REA* 24, 212, Robertis (1971: 396) και Cracco-Ruggini (1976: 471).

33. Βλ. Patterson, J.R. (1992) “Patronage, *collegia* and burial in Imperial Rome” στον Bassett,

σκοπούν στην ελαχιστοποίηση ή τουλάχιστον τον περιορισμό γενικευμένων αναταραχών εξαιτίας κάποιας σωματειακής δραστηριότητας, χωρίς κανένα κόστος για την ρωμαϊκή διοίκηση.

Εκείνο όμως που ξεπροβάλλει πεντακάθαρα μέσα από τα κείμενα είναι ο φόβος των Ρωμαίων, αυτοκρατόρων και διοικητών, για κοινωνικές αναταραχές που θα μπορούσαν να πάρουν αντι-ρωμαϊκό χαρακτήρα. Και σε μια τέτοια περίπτωση, σωματεία και κυρίως επαγγελματικά σωματεία ήταν ο πρωταρχικά ύποπτος χώρος γένεσης τέτοιων τάσεων και στάσεων. Αν η επώδυνη εμπειρία της ύστερης δημοκρατίας στην Ρώμη δικαιολογεί την έξαρση των απαγορεύσεων, ο απόηχος της και η διατήρηση της συνοχής της αυτοκρατορίας διατηρούν τους Ρωμαίους αξιωματούχους σε εγρήγορση.³⁴

St. (ed) *Death in Towns. Urban responses to the Dying and the Dead, 100-1600*, 20-21, Leicester. Παρόμοιες διατάξεις εντοπίζονται και σε πράξεις θρησκευτικών σωματείων από την ύστερη μεσαιωνική Αγγλία, για τα οποία βλ. McRee, B.M. (1987) "Religious guilds and regulation of behaviour in late medieval towns" στον Rosenthal, J. & C. Richmond (eds) *People, Politics, and Community in later Middle Ages*, 108-22, Gloucester.

34. Βλ. επίσης MacMullen (1967: 175), Randazzo (1991-2: 51-52). Πάντως ο Randazzo (1991-2: 78) αποκλείει την έκδοση ιδιαίτερου συγκλητικού δόγματος για τα σωματεία, για την περίοδο από τον Καίσαρα έως και τον Σεβήρο. Οι περιορισμοί εφαρμόζονταν με βάση αυτοκρατορικές αποφάσεις.

Βιβλιογραφία

1. Andreau, J. (1989-90) "Les financiers et commerçants constituaient-ils, à Rome, des groupes de pression économique?" *Sacris Erudiri* 31, 9-22.
2. Baldwin, B. (1964) "Strikes in the Roman Empire" *CJ* 59, 75-76.
3. Broughton, T.R.S. (1938) "Roman Asia" στου Frank, T. (ed) *An economic survey of ancient Rome*, vol. 4, 499-919, Baltimore.
4. Buckler, W.H. (1923) "Labour disputes in the province of Asia" στους Buckler, W.H. & W.M. Calder (eds) *Anatolian Studies presented to Sir W. M. Ramsay*, 27-50, London.
5. Γκόφας, Δ.Χ. (1989) 'Ιστορία και εισηγήσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου II, 2^α/3^η έκδ., Ἀθήνα-Κομοτηνή.
6. Cotter, W. (1996) "The collegia and Roman law. State restrictions on voluntary associations, 64 BCE-200 CE" στους Kloppenborg, J.S. & S.G. Wilson (eds) *Voluntary associations in the Greco-Roman world*, 74-89, London.
7. Cracco-Ruggini, L. (1973) "Stato e associazioni professionali nell'età imperiale romana" in *Akten des VI. Internationalen Kongress für griechische und lateinische Epigraphik*, 371-411, München.
8. Cracco-Ruggini, L. (1976) "La vita associativa nelle città dell'Oriente greco: tradizioni locali e influenze romane" στου D.M. Pippidi (ed) *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien* (Travaux du VIe Congrès International d'Études classiques, Madrid, Septembre 1974), Bucaresti-Paris.
9. Burford-Cooper, A. (1997) „Berufsvereine“ στο *Der kleine Pauly* 2, cols. 581-83.
10. Finley, M.I. (1985) *The ancient economy*, 2nd edition, London.
11. Garnsey, P. (1988) *Famine and food supply in the Graeco-Roman world. Responses to risk and crisis*, Cambridge.
12. Giardina, A. (1982) "Lavoro e storia sociale: Antagonismi e alleanze dall'ellenismo al tardoantico" *Opus* 1, 115-46.
13. Guerber, E. (1995) "Cité libre ou stipendiaire? À propos du statut juridique d'Ephèse à l'époque du Haut-empire romain" *REG* 108, 388-402.
14. Harris, B.F. (1980) "Bithynia. Roman sovereignty and the survival of Hellenism" *ANRW* 17.2, 857-901 ιδιαίτ. 883-93.
15. Herrmann, P. (1978) „Genossenschaft. A. Griechisch“ *RAC* 10, 83-98.

16. Magie, D. (1950) *Roman rule in Asia Minor to the end of the 3rd century AD*, Princeton.
17. MacLean Rogers, G. (1991) *The sacred identity of Ephesos. Foundation myths of a Roman city*, London.
18. MacMullen, R. (1962-3) "A note on Roman strikes" *CJ* 58, 269-71.
19. MacMullen, R. (1967) *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, and Alienation in the Empire*, Cambridge, Mass.
20. MacMullen, R. (1974) *Roman social relations, 50 B.C. to A.D. 284*, New Haven & London.
21. Merkelbach, R. (1978) "Ephesische Parerga (18). Der Bäckerstreik" *ZPE* 30, 146-65.
22. Nijf, O.M. van (1997) *The civic world of professional associations in the Roman East*, Amsterdam.
23. Nörr, D. (1969) *Imperium und Polis in der höher Prinzipatszeit*, 2nd edition, München (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 50).
24. Oliver, J.H. (1954) "The Roman governor's permission for a decree of the polis" *Hesperia* 23, 163-67.
25. Oliver, J.H. (1989) *Greek constitutions of early Roman emperors from inscriptions and papyri*, Philadelphia (Memoirs of the American Philosophical Society 178).
26. Πετρόπουλος, Γ.Α. (1944) 'Ιστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ὡς εἰσαγωγή εἰς τὸ ἰσχύον ἐν Ἑλλάδι ἀστικὸν δίκαιον καὶ εἰς τὸν ἀστικὸν κώδικα, Ἀθῆναι.
27. Randazzo, S. (1991-92) "'Senatus consultum quo illicita collegia arcentur' (D. 47, 22, 1, 1)" *BIDR* 33-34, 49-88.
28. Robertis, F. de (1971) *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, Bari.
29. Roueche, Cl. (1993) *Performers and partisans at Aphrodisias in the Roman and late Roman periods*, London (JRS Monographs 6).
30. San Nicolo, M. (1913-15) *Ägyptisches Vereinswesens zur Zeit der Ptolemäer und Römer*, München (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 2).
31. Sartre, M. (1991) *L'Orient Romain. Provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C.-235 après J.-C.)*, Paris.
32. Schnorr v. Carolsfeld, L. (1933) *Geschichte der juristischen Person*, München.
33. Sherwin-White, A.N. (1966) *The letters of Pliny*, Oxford.

34. Ste Croix, G.E.M. de (1981) *The class struggle in the ancient Greek world from the archaic age to the Arab conquest*, London.
35. Stockle, (1924) "Berufsvereine (griechische)" *RE Supplbd* 4, cols 155-211.
36. Θωμαΐδης, Χ. (1988) "Η απεργία στην ελληνική αρχαιότητα υπό το φώς επιγραφών και παπύρων" στου Μανδηλαρά, Β.Ι. (ed) *Πρακτικά 18^{ου} Διεθνούς Παπυρολογικού Συνεδρίου* (Αθήνα, 25-31 Μαΐου 1986) τομ. 2, 363-75, Αθήνα.
37. Velissaropoulos, J. (1980) *Les naoclères grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellénisé*, Genève-Paris (Hautes Études du monde greco-romain 9).
38. Waltzing, J.P. (1895-1900) *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, 4 vols, Louvain.
39. Waszink, J.H. (1978) "Genossenschaft. B. Romisch" *RAC* 10, 99-116.